

Подаци за архитектуру манастира Троноше

СВЕТЛАНА МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ

Заштита споменика градитељства данас се заснива на неодвојивом поступку истраживања и конзервације — у ширем смислу, где исходи овог процеса пружају могућност за обимнија разматрања у области историје градитељства. Сваки податак у том ланцу, ма колико изгледао безначајан, може допринети исправном тумачењу појава у оквиру и посебног и општег. Недостатак податка, који се можда и не чини пресудним, дозвољава грађење алтернативних слика о објекту, које понекад остају и као коначан резултат.

Наша истраживања манастирске цркве у Троноши донела су низ података на основу којих смо проучили првобитни архитектонски склоп и његове промене кроз историју (Саопштења XIV, 1982). Нека решења су по природи проучавања остала у домену могућег, али не и сигурног. Овом приликом ћемо изнети неке нове податке добијене у оквиру завршних радова на конзервацији архитектуре, који ће допринети прецизнијем тумачењу хронологије изведених преградњи споменика.

Будући да су истраживања манастира Троноше приведена крају, изложићемо и нека своја запажања о манастирском насељу и његовим грађевинама у ширем временском распону, иако ови проблеми нису били основни предмет истраживања.

*

Истраживачко-конзерваторски радови, чији је циљ био обнова манастирске цркве у Троноши, окончани су 1983. године.¹ Највећи део истраживања је обављен у периоду од 1979. до 1982. године, а испитивачки радови у унутрашњем простору припрате, који су се паралелно одвијали, завршени су 1983. године. У овој последњој кампањи, приликом чишћења унутрашњих зидних површина пронађени су фрагменти старијег живописа, који не припадају великој обнови из 1834. године.²

Конзерваторски радови мањег обима — на зидном сликарству у Троноши — извршени су пре више од једне деценије.³ Тада су поред чишћења и фиксирања појединих делова осликаних површина, у унутрашњем простору припрате, у најнижој зони — одмах изнад пода, на северном и јужном зиду — откривени остаци старијег сликарства. Сачувани фрагменти, делови драперија и орнамената, припадају декоративно обрађеној зони сокла. Током тих радова откривене су индикације да се и у олтарском простору, на јужном зиду ђаконикона

задржао старији сликани слој испод млађег живописа с почетка XIX века.⁴ Систематско испитивање, конзервација и заштита зидног сликарства у Троноши су на самом почетку. Тим радовима су претходили обимни санациони послови на архитектури манастирске цркве, као прва етапа у процесу заштите споменика културе и његових укупних вредности. Мањи послови предузимани на живопису у овом периоду били су усмерени на површине на којим су биле неопходне грађевинске интервенције у структури зидова, конструктивних елемената — сводова и затега или прозорских отвора. Скинут је сликани слој с подлогом у ниши олтарског прозора између архитрава и лучног натпрозорника, пошто је зидна маса у целокупној дебљини била трошна, без везивног материјала, распукла и склона паду — што је захтевало демонтажу овог елемента и поновно зидање као једини могући санациони поступак (сл. 2).⁵ У олтарском простору, на калоти апсиде, изведено је инјектирање пукотине која се пружала у правцу исток—запад дуж целокупне осовине објекта, са спољне стране калоте, што је захтевало обезбеђење живописа у унутрашњем простору.⁶ Такође је, у оквиру те фазе радова, извршено опшивање живописа око прозора на тамбуру куполе и у наосу, као и испод сводних површина централног куполног дела, на местима отвора за дрвене затеге.

У припрати трonoшке цркве је изведено фрагментарно сондирање омалтерисаних зидних површина у току истраживања архитектуре, на местима старијих зазиданих прозорских

¹ О резултатима истраживања вид. С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Троноша*, Саопштења XIV (1982) 63—92.

² Ове радове је обавила екипа сликара-конзерватора Републичког завода за заштиту споменика, чији је руководиоца Радоман Гашић.

³ Радове су извели сликари Радоман Гашић (живопис) и Десанка Керечки (иконостаас) 1964.

⁴ Извештај Р. Гашића из 1964. године у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе, где се наводи да површина овог најстаријег слоја у олтару износи око 600 cm².

⁵ Инјектирање зидне масе није могло да се изведе — део зидне масе је изашао из вертикалне равни зидног платна.

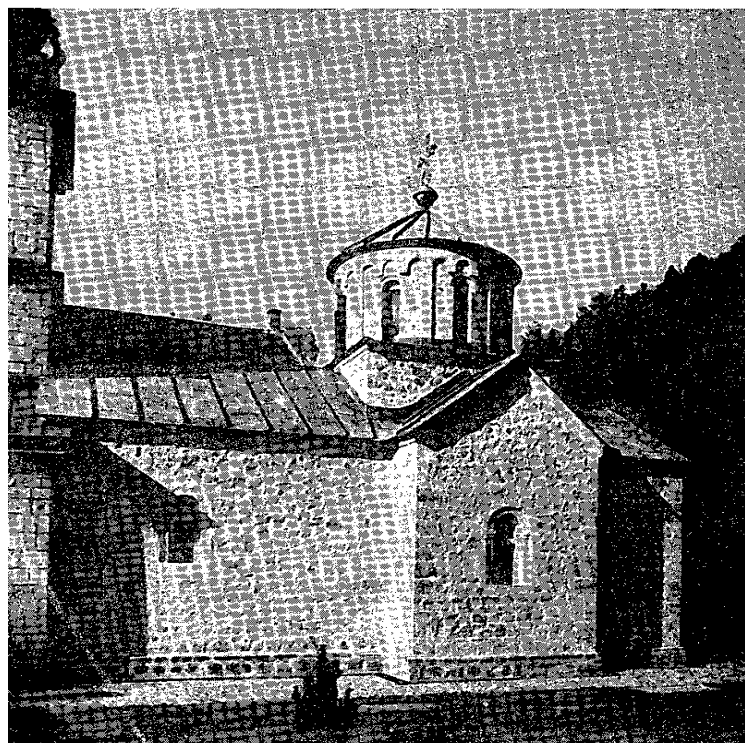
⁶ Дуж свих третираних пукотина је фиксирана газ, а преко ње, дуж напрелина је постављена глина да би се спречио продор инјекционе масе у унутрашњи простор. Инјектирање је изведено без употребе цемента — коришћена је мешавина кумановске брече са гашеним кречом.

Сл. 1. Манастир Трноша после завршетка радова 1983. (снимак С. Мојсиловић-Поповић) Fig. 1. Le Monastère de Tronoša, après la fin des travaux en 1983. (Photo: S. Mojsilović-Popović)

отвора⁷, а 1983. године и на свим зидним платнима унутрашњег простора, пре него што је предузето ново малтерисање. Тада су откривени остаци живописа у прозорским отворима јужног и северног зида, као и фрагмент у централном делу средишне зоне западног зида припрате. На бочним зидовима прозора, у највишој зони, као и на лучном натпрозорнику, сачували су се делови ивичне бордуре и орнаменталне декорације, а на западном зиду лик—глава светитеља (сл. 3). Анализа остатака старог, као и млађег живописа Трноше тек предстоји и одвијаће се истовремено с обимним конзерваторским — сликарским радовима.⁸ У овом случају откривени фрагменти послужиће као елемент за тумачење неких преправки извршених на прозорским отворима припрате.

Анализа архитектуре манастирске цркве у Трноши и хронолошка анализа обнова сакралне грађевине изведене су на основу резултата истраживачких радова на објекту, обављених у периоду од 1979. до 1982. године.⁹ Испитивања грађевине су у том временском распону углавном била приведена крају — осим завршних радова на сондирању унутрашњих зидова, горњих зона у манастирској припрати, за које се није очекивало да могу битије променити свеукупно сазнање о архитектонском склопу цркве добијено претходним истраживањима. Резултати завршних радова у припрати

— фрагменти старијег живописа — нису пореметили ни променили општу слику о архитектонским и грађевинским карактеристикама објекта, већ су, напротив, потврдили исходе досадашњих истраживања, која су показала „да су основни елементи грађевинског склопа, са мањим изменама сачувани до данас”.¹⁰ Међутим, нека питања у хронологији изведених преправки манастирске цркве — у овом случају питање млађих прозора припрате — могу се, на основу откривених остатака живописа, увести у прецизније хронолошке оквире. Неспорна је чињеница да су прозорски отвори свог дела цркве накнадно промењени, о чему сведоче старији заидани прозори испод њих.¹¹ Такође је сигурно да изградња млађих прозора није проузрокована претходним рушењем —разарањем — грађевине, већ је извршена намерно пробијањем зидне масе на новој нивелети и изградњом нових прозора, по типу истих као они из наоса цркве. На то јасно указују грађевинске карактеристике зидова у којима се отвори налазе. Ова, свакако већа, преправка цркве морала се догодити у мирнијем историјском раздобљу. Пошто сондирања изведена у првој фази истраживања на унутрашњим деловима потпрозорника и допрозорника старијег и млађег отвора припрате нису дала позитивне резултате у погледу остатака живописа, претпостављено је да је овај грађевински захват могао уследити у време велике обнове цркве 1834. године,¹² Завршна истраживања

у припрати и остаци старијег живописа не могу поткрепити раније постављену претпоставку. Откривени фрагменти свакако не припадају трношком живопису из прве половине XIX столећа, који се у целини сачувао у цркви и на источном зиду припрате.¹³ Време у коме се одиграла ова грађевинска преградња, на основу најновијих резултата, припада старијем раздобљу Трноше. Стабилнији период у историји Трноше, у коме је могло доћи до већих грађевинских преправки, протеже се од краја XVI до друге половине XVII века. Тада је, према запису на пиластру тамбура куполе (1655), изведено покривање објекта. О времену првог живописања трношке цркве немамо података. На основу досадашњих резултата истраживања старијег живописа у Трноши, још се не може судити поузданије, пошто није извршено сондирање у наосу и олтарском простору, где би евентуални остаци могли допринети хронолошком тумачењу живописа у целини. Такође, у овом тренутку није могуће утврдити да ли је припрата живопи-

⁷ Уп. С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 73 и даље.

⁸ У оквиру истраживачко-конзерваторског пројекта „Манастир Трноша” анализу живописа је предузео историчар уметности Радомир Станић.

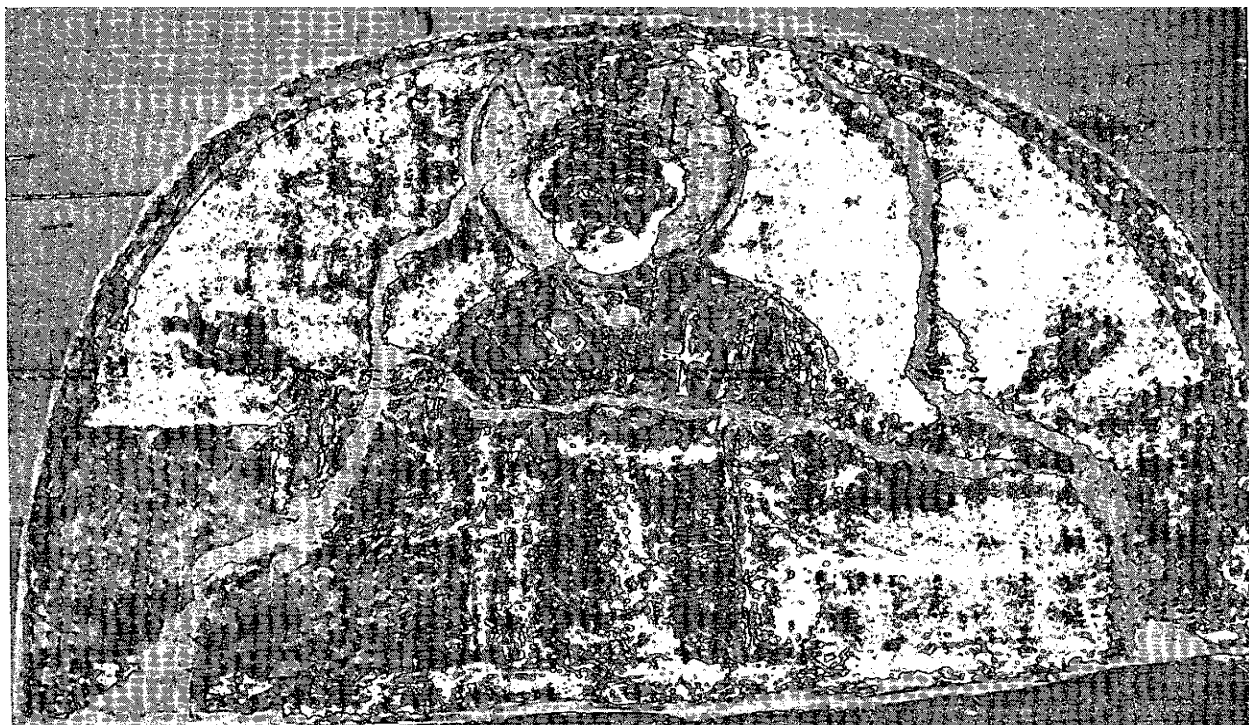
⁹ О резултатима ових истраживања уп. С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 64 и даље.

¹⁰ *Нав. дело*, 69.

¹¹ Уп. нап. 7 овог рада.

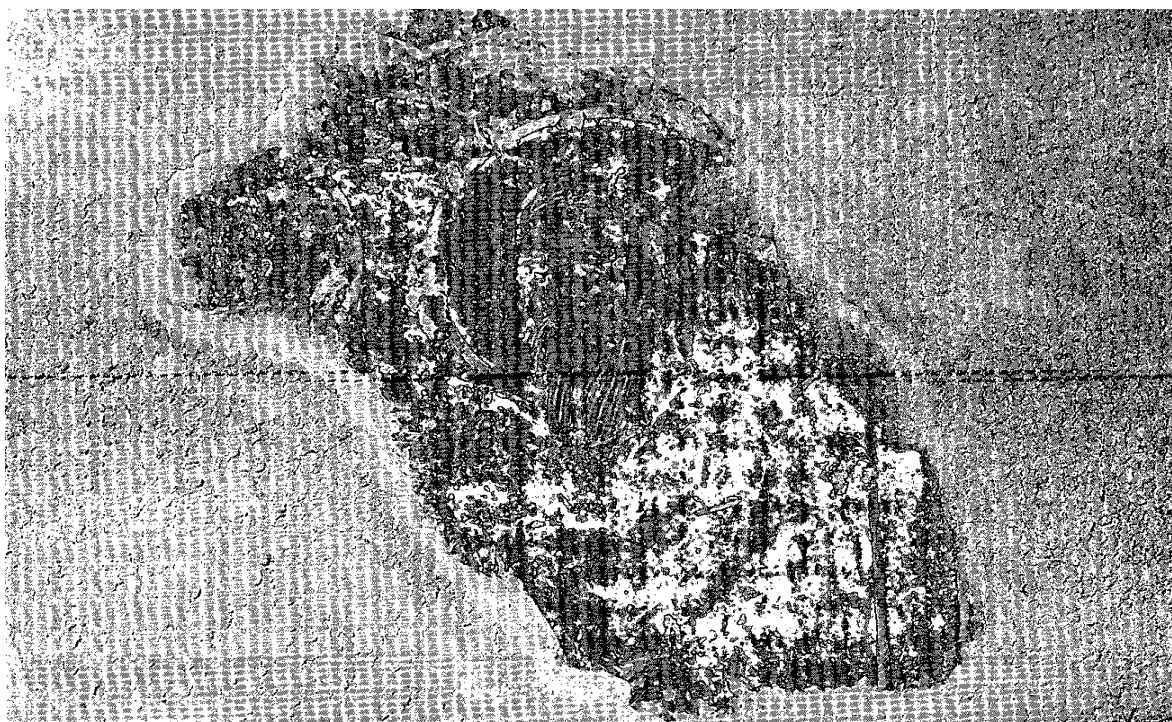
¹² С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 90.

¹³ Разлог за живописање само источног зида припрате утврдиће будућа истраживања трношког сликарства.

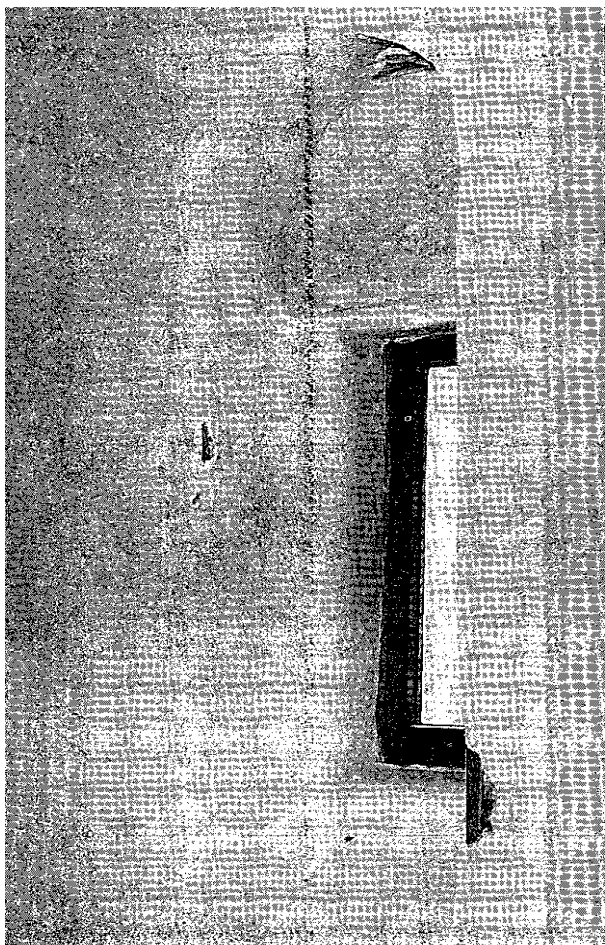
Сл. 2. Фрагменти живописа из нише олтарског прозора после скидања (снимак Р. Гашић)

Fig. 2. Fragments de fresques de la niche de la fenêtre du sanctuaire, après leur prélevation (Photo: R. Gašić)

Сл. 3. Новооткривени фрагменти старог живописа припрате — западни зид (снимак Н. Живковић)

Fig. 3. Fragments nouvellement découverts des anciennes fresques du narthex — mur ouest (Photo: N. Živković)

Сл. 4. Новооткривени фрагменти старог живописа припрате —
А) јужни прозор
Б) северни прозор (снимак Н. Живковић)

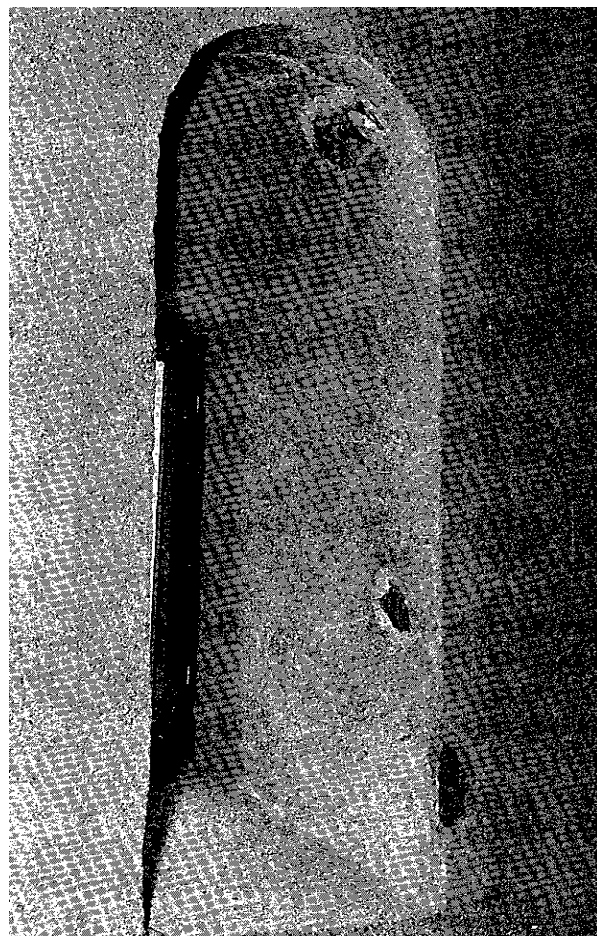

Fig. 4. Fragments nouvellement découverts des anciennes fresques du narthex
A) Fenêtre sud
B) Fenêtre nord (Photo: N. Živković)

сана истовремено или доцније од цркве. Сва та питања, која сада морају остати отворена, онемогућавају да се време обнове прозора овог дела грађевине тачно одреди. Ако се утврди да је живопис припрате и осталог простора храма истовремен, онда би преправка прозора претходила осликавању цркве, које је могло бити извршено и у XVII столећу.¹⁴ Такође се може претпоставити да је само припрата осликана доцније (XVII век), а наос и олтарски простор непосредно после завршетка грађења (1559). У оба случаја преградња прозора се могла догодити у XVII веку. Сасвим сигурно треба одбацити могућност да старији прозори припрате припадају неком старијем објекту — напуштеном црквишту — који се помиње у оснивачком документу из 1559. године.¹⁵ Како је утврђено претходним истраживањима, старији прозори припрате припадају конструктивном решењу црквене грађевине из XVI столећа, јер оригинални дрвени гредни систем цркве повезује прозоре наоса и старије отворе припрате.¹⁶

У историјским писаним изворима постоји податак о одласку трonoшких монаха 1625. године у Русију, из кога се види да је циљ путовања добијање новчане помоћи за манастир¹⁷, што наводи на помисао да је у то време изведена и нека обнова цркве. Међутим, документ о том догађају изазива недоумицу. У сачуваној белешци наводи се да су септембра 1625. Године допутовали у Путиваљ „сербски земли белогородског уџду Михаила Архангела Трноша мнря игумен Михайль...“ да траже помоћ за свој манастир. Такође се наводи да су пошли исте године „трећег дана по

¹⁴ Такав пример не би био усамљен; уп. С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 87, нап. 46.

¹⁵ О историји грађења Трноше види. С. Мојсиловић, *нав. дело*, 76.

¹⁶ *Исто*, сл. 5.

¹⁷ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, исписао Ст. Димитријевић, Споменик СКА LIII (1922) 213.

Петрову дне", а послао их је сабор братије. Сам текст записа је уобичајен за то време и припада оној врсти многобројних докумената из тог периода који се односе на добро познате везе српских манастира са Русијом. Детаљ који изазива недоумицу јесте храмовно посвећење. У свим до данас познатим документима, почев од XVI до XX столећа, где се помиње посвећење трonoшке цркве, говори се о Ваведу Богородице, коме је трonoшка црква и данас посвећена. У поменутој мисији монаха из 1625. године наводи се да је црква посвећена „архантелу Михаилу”. Чињеница је да су кроз своју историју неке манастирске цркве мењале храмовно посвећење, али у случају Троноше забуну уноси усамљено обавештење, које се ни пре ни после те белешке из 1625. године не помиње. Постоји оправдана сумња да је творац записа направио грешку (у тексту: игуман *Михаило* — храм посвећен *Михаилу* архангелу)¹⁸, или је можда реч о некој другој цркви, за шта се сада чини да има мало могућности. И поред тога што на подручју о коме је реч, поред манастира Троноше у непосредној близини има неколико локалитета још неидентификованих црквина (у селу Воћњак и у Коренитој)¹⁹, не чини се вероватним да се запис односи на неки други манастир, мада не треба искључити и такву могућност. Ако би та претпоставка била тачна, онда би то био и једини писани данас познат документ о неком другом манастиру истога имена.

О постојању неке друге Троноше, изван подручја Подриња, говори народно предање за црквину код Лозне, у Бихору, на речици Лозници, која се налази између Иванграда и Бијелог Поља.²⁰ Према народном казивању, и за Троношу у Лозни, као и за Троношу код Лознице, прича се да су задужбине Југовића. И поред тих података, који свакако нису без значаја, у овом тренутку нема доказа који би потврдили да се запис из 1625. године односио на ову другу Троношу.²¹ У вези с тим документом треба скренути пажњу да је монахе сабор братије послао „трећег дана по Петрову дне”. Тај податак истичемо као занимљив, јер се код рушевина цркве у селу Воћњаку, недалеко од Тршића и Троноше, још крајем XIX века сваке године одржавала служба у прву недељу по Петровдану.²² За Воћњак се такође прича да је задужбина Југовића. Мина Карацић у записима — *Неколико дана по Србији* — из 1850. године, приликом посете манастиру Троноши наводи да је био Петровдан и да је црква славила (стр. 119). Везе између цркава у Троноши и Воћњаку остаће нерасветљене све док се не предузму систематска истраживања тог подручја. И поред свих недоумица које произлазе из записа из 1625. године, неопходно је истаћи да се манастир Троноша у Подрињу од свог грађења 1559. године па све до краја XIX века много пута среће

у историјским документима, која се сасвим сигурно односе на данашњу манастирску цркву на речици Троноши²³, што свакако сведочи о њеном значају у протеклом времену. На основу података с којима сада располажемо, чини нам се прихватљива могућност да је реч о манастиру Троноши, али да је погрешно забележено храмовно посвећење.²⁴

Ако се вратимо суштини документа — а то је молба за помоћ манастиру (која је добијена у куницама 40 рубаља итд.) — могла је из тога да проистекне и нека грађевинска активност мањег обима, која се не може сигурно идентификовати на објекту. Исто тако би била и недовољно поуздана тврдња да је у то време настао живопис трonoшке припрате, односно да је томе претходила измена прозорских отвора. Ако поново размотримо све расположиве податке на основу којих би могли да утврдимо време преправке прозора, једина сигурна чињеница је да су *преграђени пре живописања припрате*. Датум осликавања Троноше остаје засад у домену претпоставки. Треба напоменути и то да приликом сондирања унутрашње стране старијих зазиданих отвора на бочним зидовима прозорских шупљина, као и на допрозорницима, нису затечени трагови живописа.

Теренска истраживања Троноше, која су претходила конзерваторским радовима, била су посвећена манастирској цркви, док је ограда простор манастира, са зградама несакралне намене, сондиран само на неколико места да би се утврдила стратиграфија слојева. Истраживања порте, на жалост, нису могла бити остварена као саставни део овог

¹⁸ На ову могућност ми је скренула пажњу Мирјана Шакота, на чему јој захваљујем.

¹⁹ Уп. М. Vasiljević, *Arheološka rekognosciranja u Podrinju*, *Arheološki pregled* 21 (1980) 205—228; С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 77, нап. 32.

²⁰ С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, уводна напомена, стр. 63.

²¹ У вези са овим проблемом, који је покренут у мом саопштењу *Манастир Троноша* (Саопштења XIV, 1982), не треба губити из вида да су многобројни топоними из ове области Полимља идентични са оним из Подриња; примера ради: поред Лозне у Полимљу и Лознице у Подрињу постоје цркве Троноше, такође постоје две Љешнице, као и остаци две цркве са именом Ивање итд. О овом проблему ће бити речи другом приликом, кад истраживања Троноше из Полимља буду дала реалније податке.

²² Уп. Николић-Стојанчевић, *Рађевина и Јадар*, Београд 1975, 67 (према записима Шопаловића из 1903. године).

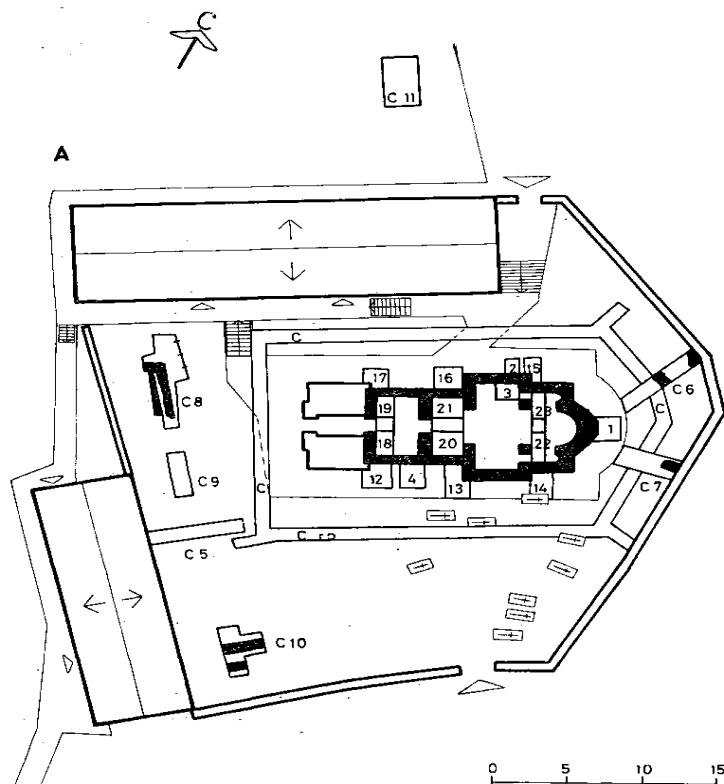
²³ С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 64, нап. 4.

²⁴ Оригинал документа нам није доступан, већ само објављена грађа у *нав. делу*, нап. 17 овог рада.

истраживачко-конзерваторског пројекта.²⁵ Због тога је и претходна студија о манастиру Трноши (Саопштења XIV) била посвећена искључиво црквеној грађевини, са маргиналним освртом на тип и карактер оригиналног манастирског насеља. Ни овом приликом неће бити могуће разматрање првобитног профаног састава грађевина из XVI века, јер за то нема подлоге у теренској грађи, осим фрагментарних остатака зидова који не омогућавају реконструкцију објеката. Будући да се истраживања манастира Трноше неће предузимати ускоро, размотрићемо неке белешке о манастиру које су саопштили очевици из протеклог столећа, а које не морају бити безначајне за будућа истраживања.

Невелика порта манастира Трноше ограда је каменим зидом са источне и јужне стране, док северну и западну границу чине манастирске зграде. Северна грађевина је подигнута 1898. године у време игумана Тихона Иванчића, а западна 1930. године.²⁶ Изван овог простора, на југозападној страни, смештена је нова манастирска економија, док се стара налазила на северној локацији, испред северне грађевине (данас потпуно уклоњена). О најстаријем изгледу Трноше се не може говорити, али према сажетом опису из средине прошлог века (1843)²⁷, Трноша је личила на „утврђену кућу” — поседовала је унутрашње галерије које су носили дрвени стубови и греде. Приземља објеката су била од камена, а на спрат се ишло дрвеним степеништем. Манастир је имао трпезарију у којој је могло обедовати око двадесет особа.

Данашњи изглед Трноше не пружа такву слику (сл. 5). Првобитни ниво унутрашњег простора порте био је за око 30 см нижи од данашњег. Изведена сондирања су показала да су се грађевине некада пружале дуж обима спољних зидова, а трагови зазиданих отвора и понегде остатак дрвене греде у структури јужног зида указују на постојање старијих објеката. На источном зиду у доњој зони постоје отвори грађени као пушкарнице. Особености локације на којој је подигнут манастир указују да се укупна површина првобитне порте није много разликовала од данашње. Са западне стране се налазе стрме падине састављене од шкриљастих стена, са источне је река Трноша, на југу се налази поток, а северни омањи плато је покривала манастирска економија. Укупна површина порте показује да је реч о мањем манастиру у средњовековним релацијама, али ако се узму у обзир манастири из XVI столећа, Трноша би припадала насељу уобичајеног обима.²⁸ Спољни оградни зид је неједнаке висине, од ломљеног камена. С јужне стране сачувана висина, као и трагови отвора у горњој зони зидног платна, указују да је објект који се ту налазио, чија је једна страна истовремено и спољни зид, имао спрат.

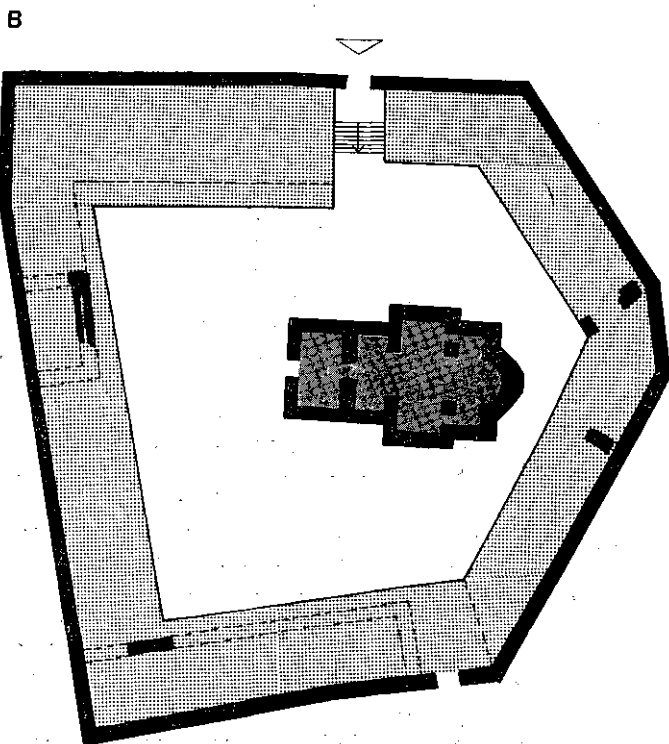
Сл. 5. Манастир Трноша —

А) Преглед истражених површина у манастирској порти 1983. године

Б) Ситуациони план првобитне манастирске диспозиције — претпоставка Fig. 5. Monastère de Tronoša —

А) Vue des surfaces examinées dans le parvis en 1983.

Б) Plan éventuel de la disposition originale du monastère — conjecture

Унутрашњи зид јужне грађевине био је од ломљеног камена (вероватно у приземљу) ширине око 75 cm — делови тог зида су откривени у сонди 10.²⁹ У истој сонди, ближе огради, пронађени су и остаци зида млађег објекта, који су у новије време срушили монаси Троноше. Ширина старије јужне грађевине износила је 5 m (сл. 5a).

Изглед источног зидног платна, сачувана висина и остаци отвора, говоре да је са те стране могао бити приземан објект. Свакако не треба губити из вида могућност да је првобитна висина оградног зида била већа од данашње. Међутим, и поред те чињенице, не изгледа вероватно да је зидно платно било толико високо да је уз њега био изграђен спратни објект. Сумња произлази из расположиве ширине простора између апсиде цркве и ограде — растојање износи око 6 метара. На овој површини пронађени су накнадно, уз ограду, остаци зидова (три) објекта који је био изграђен уз источни спољни зид. Остаци попречног зида ближег јужној страни порте подвлаче се под источни спољни зид, што потврђује да је граница манастира с те стране била ближа реци (сл. 56).

Северну површину порте покрива грађевина подигнута крајем XIX stoleћа, обновљена почетком XX и после другог светског рата. О старијим објектима на овој локацији данас није могуће говорити. Западни део манастирске порте је у целини измењен реконструкцијом изведеном 1930. године, кад је порушен спољни зид од камена, а дуж његове трасе сазидан нови објект, као и нови потпорни зид. Сондирања западне порте су пружила податке о здању које се налазило насупрот западном прочељу цркве, док су остале сондиране површине дале негативне резултате у погледу остатака старије архитектуре. Упоређивањем података добијених ископавањима на овом простору — без остатака зидова у правцу пружања поменутог зида — изгледа да дуж западне границе манастира нису били сазидани објекти од камена, осим грађевине преко пута цркве. Облик габарита порте — хоризонтални план — показује да су се јужна, источна и северна граница обзидја формирале у складу са природом терена са тих страна, док је западна страница у правој линији. Разлог овоме треба тражити у природи тла — на том правцу се завршавају стрме стеновите падине што је, свакако, условило да се западна граница манастирског насеља ту постави.

Положај првобитне манастирске трпезарије у Троноши није могуће одредити. Манастир је у време оснивања (1559) сигурно имао монашку трпезарију, пошто се из оснивачког документа о обнови јасно види да је заснован као киновиа.³⁰ Грађевина такве намене је могла у XIX веку да прими око двадесет особа.³¹ Пошто се у Троношу улазило са северне

стране (правци прилазних путева), стари улаз у манастир се вероватно налазио на северном зиду, јер се у путопису из XIX века помиње мост недалеко од улаза у манастир.³² И данас се на прилазу Троноши налази мост. Наведени подаци отварају могућност да се позиција старе трпезарије налазила у северној грађевини, ближе улазу у цркву.

Грађевински остаци у западној зони порте не пружају јасну слику о објекту коме су припадали. Откривен је зид од ломљеног камена са угаоним завршетком на северној страни, који се пружао дуж западне границе порте.³³ Његова укупна дужина није могла бити већа од 7 m, јер у продужетку ископавањем нису констатовани било какви грађевински трагови. У земљаном профилу источно од овог зида, на растојању од једног метра, уочавају се трагови укопа (пречник 30 cm) на међусобном растојању од 1,10 m (три јаме), што указује на низ стубова који су могли припадати неком трему — у овом случају сасвим мале ширине. Трагови уломака пећњака, откривени на нивелети зарушених горњих делова зидова, могу указивати да је грађевина могла имати пећи, али се на основу ових скромних налаза, у целини гледано, не може ближе судити о њеној функцији. Претпостављено је да се можда ради остарој звонари³⁴, која је коришћена пре подизања звоника уз западно прочеље цркве. Време изградње новог каменог звоника уз трпезарску цркву за сада није утврђено.³⁵ Раздобље у коме је изграђен обухвата период од 1837, до 1880. године, кад је изливено велико звоно за манастир. Досад није пронађен архивски податак о зидању звоника у Троноши, и поред познатог прописа из 1862. године према коме су морале бити пријављене Министарству просвете и црквених дела све акције на

²⁵ Као аутор конзерваторско-истраживачког пројекта и руководица радова, предложила сам 1980. год. програм систематских истраживања порте, али овај предлог није усвојен услед недостатка финансијских средстава. Изведена су само неопходна сондирања.

²⁶ Уп. А. М. Поповић, *Поменик шабачко-ваљевске епархије*, Београд 1940, 99.

²⁷ A. A. Paton, *Servia*, London 1845, 125 sq.

²⁸ Уп. овчарско-кабларске манастире.

²⁹ О сондирању у Троноши вид. М. Janković, *Manastir Tronoša*, *Arheološki pregled* 21 (1980) 168—170.

³⁰ У оснивачком документу пише "... и кто ѿ нихъ что има да богоу и цркви прѣддадоу, и никако ѿсобно да не држе ничто ѿ нихъ, и кто к нимъ приходитъ, нь да соу вса шѣща и молитва и доуща и наѣнїе, тачїю ризъ еже комоу даѣт се на шѣщенїе тѣлѣ, а ино что аще кто потантъ оу себѣ ѿвнѣжнѣюущїхъ да естъ проклѣтъ ..."; уп.: Љ. Стојановић, *Записи и написи*, I, Београд 1902, бр. 602.

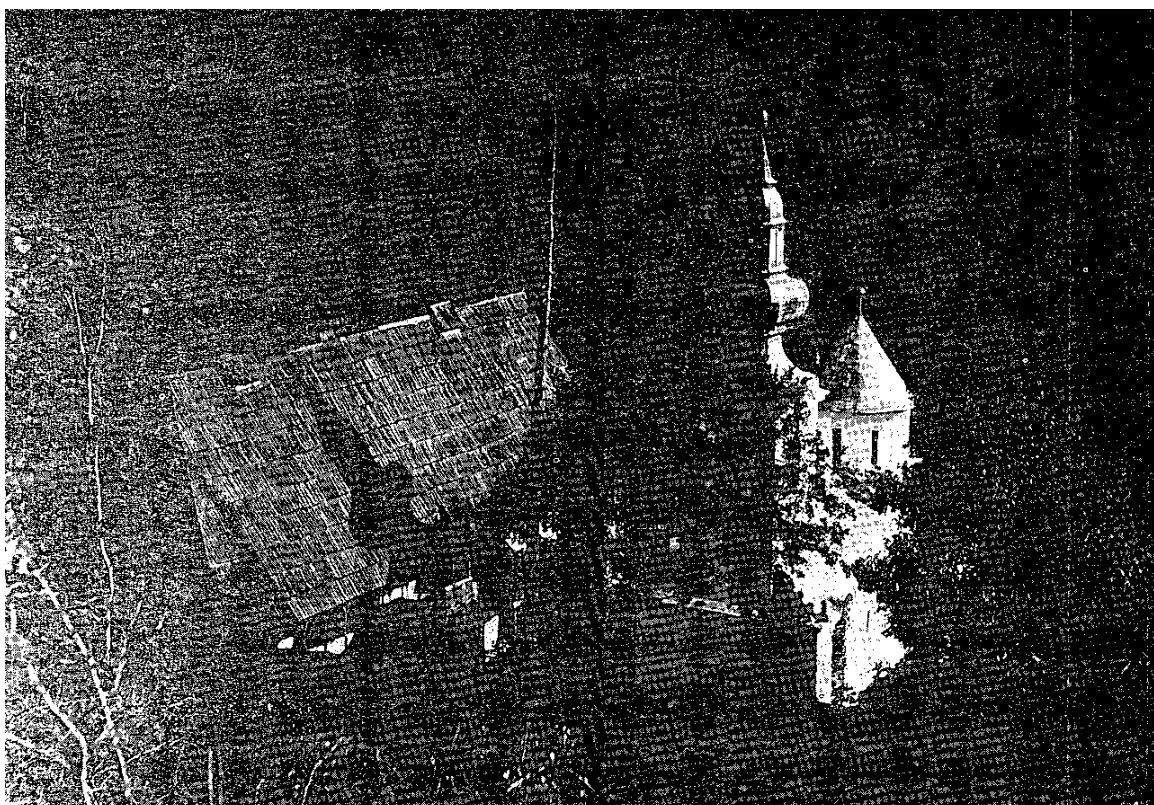
³¹ V. A. A. Paton, *op. cit.*, 135.

³² *Ibid.*

³³ Уп. извештај М. Јанковић, *нав. дело*, 168 и д.

³⁴ *Исто.*

³⁵ С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*, 90.

Сл. 6. Изглед Троноше са северним конаком са почетка 20. века (из документације Репуб. завода за заш. споменика културе.)

грађењу и подизању цркава.³⁶ Да је у Троноши постојао звоник у првој половини XIX века (1843), сведоче подаци путописца кога су испратила манастирска звона.³⁷ У „рапорту Комисије“ од 16. октобра 1839. године, наводи се „да је црква манастира Троноше од тврдога материјала сазидана и лепо украшена, да је покривена лимом и да има два звона“.³⁸ Наведени подаци говоре да је Троноша поседовала звона, али не пружају сигурне доказе о томе где су се звона налазила. Она су могла бити у великој каменој звонари уз цркву, исто као и у мањој грађевини негде у порти. Међутим, податак из комисијског прегледа цркава из 1839. године, који каже да је црква манастира Троноше покривена лимом и да има два звона, може се тумачити и да је црквена грађевина у свом склопу поседовала звона. У том случају би изградња трonoшког звоника била завршена 1839. године.³⁹ Расправа о том питању не може бити окончана на основу познате грађе, пошто резултати истраживања ипак не пружају сигурне доказе. О грађевини откривеној у западном делу порте, као о могућој старијој звонари, нема довољно доказа. Остаци каменог зида и испред њега трагови низа укопа, у које су можда полагани стубови трема, затим остаци уломака пећњака, не иду у прилог претпоставци по којој би се на овом месту налазила звонара. Димензије габарита грађевине, чија је дужа страна морала бити 6—7 m (према остацима на терену), а краћа око 5 m, указују да је реч о објекту чија величина превазилази

Fig. 6. Vue du monastère et de son «konak» septentrional au début du 20e siècle (documentation des archives du l'Institut républicain de protection des monuments culturels.)

габарит звоника.⁴⁰ Не треба искључити могућност да се старија звонара, свакако привремена, у периоду од 1833, године до изградње нове грађевине, могла налазити на платоу испред западног улаза у цркву.⁴¹ Питање звоника који су подизани уз манастирске цркве пре 1830. године и хатишерица о црквеним слободама није посебно разматрано. У литератури која се бави црквама XVIII и XIX века на подручју јужно од Саве наглашава се да до прописа из 1830. године на овом подручју нема цркве са звонаром.⁴² Неки

³⁶ Митрополит Михаил, *Православна Српска црква у княжевству Србији*, Београд 1874, 152 и д.

³⁷ А. А. Paton, *op. cit.*, 139.

³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, ГСУД XXI (1867) 53 и д. Милићевић је посетио Троношу 1862. год.

³⁹ Звоници овог типа су саграђени уз западна pročеља цркава: Топчидерска црква 1832, Саборна црква у Београду 1839. и др. Уп. М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије 1790—1839*, Зборник Музеја првог српског устанка, I (1959) 5—28. Исти, *Класицизам код Срба* 2, Београд 1966.

⁴⁰ Уп. звонике овчарско-кабларских манастира који су подигнути независно од цркава (Јоване, Благовештење, Никоље); треба видети стару грађу пошто су неки објекти недавно реконструисани.

⁴¹ Троноша је припојена Србији Милоша Обреновића 1833. године, а још пре тог датума, хатишерицом из 1830. године, дате су јој црквене слободе и одобрена је употреба звона.

⁴² В. Б. Вујовић, *Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненанодовића (1777-1854)*, прота Матија Ненановић и његово доба (каталог САНУ), Београд 1978, 87, нап. 85

подаци из прве половине XVIII века показују да су у том периоду поједине цркве имале посебно изграђене звонике. Период о коме је реч обухвата време аустријске управе на овом подручју — од 1718. до 1739. године. Познато је да су у том раздобљу, између осталих, дате Србима и неке црквене привилегије.⁴³ Из документа који су црквене власти упутиле у Беч, у коме се тражи очување датих повластица⁴⁴, сазнајемо да је дворски војни савет покушао да смањи подарене привилегије, па се наводи да „зидане и оправљане црква нека се Србима сасвим не допусти“.⁴⁵ Не упуштајући се у проучавање политичке ситуације на подручју Србије тога времена, размотрићемо попис црква митрополије београдске из периода око 1735. године⁴⁶, где је дат опис црква и грађевина у непосредној околини. Независно грађене звонике имале су следеће цркве: у Црној Бари, Броцу, Бељину, Прњавору, Белој Цркви, Мајданпеку, Поречу, Градишкој, црква села Голочела⁴⁷ и црква у Пожаревцу.⁴⁸ Сви наведени звоници, осим оног уз цркву села Голочела, који је сазидан од камена, изграђени су од дрвета — „на четири дирека“ и покривени шиндром. Наведени подаци говоре да су се у том раздобљу градили звоници и употребљавала звона, као и да је већина тих објеката била сасвим једноставне дрвене конструкције. Путници који су прошли Србијом неколико година пре доношења хатишерифа из 1830. године бележе да се од 1812. године нису чула звона — „стара су закопана и доласком хатишерифа дићи ће се опет“⁴⁹ — што посредно говори да су се у претходном раздобљу користила.

Занимљив је податак о обнови цркве манастира Сретења из 1818. године, где се наводи да је тог датума изведена темељна обнова, према запису на зиду грађевине.⁵⁰ Објект поседује припрату изнад које је саграђен звоник са торњем барокне профилације. У оквиру истраживања овчарско-кабларских манастира, у одељку који разматра манастир Сретење, запис о обнови цркве је протумачен и као време подизања звоника.⁵¹ Из текста записа се види да је „свети храм“ обновљен те године, што још не значи да је звоник тада и изграђен. Уколико би се податак односио и на звоник, онда би то била прва таква грађевина (1818) на подручју Милошеве Србије, сазидана пре Топчидерске (1832) и Саборне цркве (1839), за шта постоји оправдана сумња. Много је вероватније да је 1818. године извршена обнова опустошене и разрушене цркве, а звоник сазидан у време друге велике обнове — када је црква живописана 1844 (о чему постоји запис у цркви).⁵² У време аустријске управе у Србији, у првој половини XVIII века, која је и поред мањих повластица била изузетно тешка, уз цркве су грађени скромни звоници који су

доцније порушени и поново подигнути у наредном столећу, у време коначног ослобођења.

Манастир Троноша, у залеђу „шабачког дистрикта“, у раздобљу од 1718. до 1739, није припадао територији под аустријском управом. Будући да је остао под Турцима није могао имати звоник. Тај податак ће можда бити значајнији за будућа систематска истраживања манастирског насеља, због чега је овом приликом на њега скренута пажња. Осим звоника из XIX века и северна грађевина троношког манастира потиче с краја истог столећа. Њен данашњи изглед не одговара првобитном. Знатно разорена за време другог светског рата, темељно је обновљена и преправљена 1954—1962. године. Захваљујући сачуваним фотографским снимцима с почетка XX столећа, знамо да је била изграђена од камена, покривена шиндром, са дрвеним тремом дуж јужне фасаде (сл. 6).

Истраживање и конзервација манастирске цркве у Троноши, по завршетку радова на живопису, биће окончани у овом раздобљу. Нека будућа истраживања ће вероватно бити усмерена на манастирску целину из XVI столећа, која овом приликом није могла бити детаљно испитана. Резултати наших истраживања изложени су с намером да тада буду од користи.

⁴³ Уп. Д. Руварац, Два прилога из године 1121. за повесницу српског народа, Летопис Матице српске 123 (1880) 99—110; Д. Руварац, Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713—1730, Споменик СКА XXXIV (1898) 81—200.

⁴⁴ Такав документ је „Молба упућена цару да се очувају народу српском подарене повластице које је почео крњити дворски војни савет“ (уп. Д. Руварац, Два прилога из године 1727, 99).

⁴⁵ Исто, 103.

⁴⁶ Уп. Извештај написао 1733 Максим Радковић ексарх београдског митрополита, преписао и приредио Гаврило Витковић, Гласник СУД 56 (1884) 199—285; Д. Руварац, Митрополија београдска око 1735 године, Споменик СКА XLII (1905) 101—204.

⁴⁷ Сви наведени објекти су из пописа митрополије београдске из 1735. год. (Д. Руварац, нав. дело.).

⁴⁸ Уп. Извештај Максима Радковића из 1733. (нав. дело), где се помињу и све грађевине из пописа митрополије београдске из 1735. год.

⁴⁹ Уп. О. Д. Пирх путовање по Србији у години 1829 и Ђ. Мазарашевић путовање по Србији 1821, Београд 1983, 70.

⁵⁰ Запис гласи „Овај свети храм сагради се 1818 трудом Никифора Јеромонаха“, уп. Ј. Вујић, Путешествије по Србији I, Београд 1901, 203.

⁵¹ Ј. Ковачевић, Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини, Старица I (1950) 104.

⁵² Текст записа је објавио Р. Станић, Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару, Зборник Народног музеја XI (1981) 48, нап. 30.

Les travaux de recherche et de conservation dont le but était la restauration de l'église monastique de Tronoša ont été terminés en 1983, la plus grande partie des recherches a été effectuée entre 1979 et 1982, et les travaux d'investigation de l'intérieur du narthex qui se déroulaient parallèlement ont été terminés en 1983. Lors de cette dernière campagne, au cours du nettoyage des parois intérieures des murs l'on a découvert des fragments de peinture murale plus ancienne, antérieurs à la grande restauration de 1834.

Dans le narthex de l'église de Tronoša l'on a procédé à un sondage fragmentaire des surfaces murales couvertes de crépi lors des recherches sur l'architecture, à l'endroit des ouvertures des fenêtres qui avaient été murées, et en 1983 aussi sur toutes les parois des murs intérieurs, avant qu'elles ne soient recouvertes d'un nouveau crépi. L'on a découvert alors des restes de peinture murale sur les ouvertures des fenêtres des murs sud et nord et d'autres fragments dans la partie centrale de la zone moyenne du mur ouest du narthex. Sur la plus haute zone des murs latéraux des fenêtres, de même que sur l'arceau de celles-ci se sont conservées des parties de la bordure et de la décoration ornemen-tale, et sur le mur ouest une figure — une tête de saint.

L'analyse de l'architecture de l'église monastique de Tronoša, de même que l'analyse chronologique des restaurations de cet édifice, ont été effectuées sur la base des résultats obtenus pendant les recherches effectuées de 1979 à 1982. Les résultats finaux des travaux effectués dans le narthex (vestiges de peinture murale plus ancienne) n'ont pas altéré l'image générale des caractéristiques architecturales et constructives de l'édifice, mais au contraire ont confirmé les déductions des recherches effectuées qui ont prouvé „que les éléments essentiels de la structure constructive s'étaient, avec de petits changements conservés jusqu'à nos jours" (Saopštenja N° XIV (1982) p. 69). Cependant, certaines questions traitant de la chronologie des remaniements effectués dans l'église monastique — en l'occurrence la question des fenêtres plus récentes du narthex — pourront être, sur la base, des restes de peinture murale découverts, se situer dans un cadre chronologique plus étroit. Les fragments découverts n'appartiennent certainement pas à la peinture murale de la première moitié du XIXe siècle. Le moment où s'est effectué ce remaniement des fenêtres appartient, d'après les dernières recherches, certainement à l'existence plus ancienne de l'église. Les recherches préalables ont constaté que les fenêtres plus anciennes du narthex appartenaient à la structure architecturale de l'édifice sacré du XVIe siècle, étant donné que le système de la charpente originelle de l'église liait les fenêtres du naos aux fenêtres plus anciennes du narthex. Sur la base des données: disponibles nous pouvons constater uniquement que les ouvertures ont été remaniées avant que le narthex ait été repeint. L'époque de la peinture murale de l'église de Tronoša s'étend de la seconde moitié du XVIe siècle au début du XVIIe, étant donné que l'église avait été élevée en 1559.

L'investigation du terrain sur lequel s'élève le monastère de Tronoša, qui avait précédé les travaux de conservation, se bornait à l'église même, pendant que l'enclos du monastère avec les bâtiments non sacraux n'a été sondé qu'à quelques endroits pour connaître la stratification du sol. Étant donné que les recherches sur le monastère de Tronoša ne seront pas reprises avant longtemps, l'on a pris aussi en considération les remarques faites et notées par des témoins du siècle dernier qui pourraient avoir un certain intérêt pour les recherches futures.

Le parvis, assez petit de l'église de Tronoša est enclos à l'est et au sud d'un mur en pierre, pendant qu'au nord et à l'ouest est il est limité par les bâtiments monastiques. Le bâtiment situé au nord a été élevé en 1898, celui de l'ouest en 1930. Hors de cet enclos, au sud-ouest se situent les bâtiments ruraux actuels, pendant que les anciens communs se trouvaient au nord, au-devant du bâtiment septentrional (aujourd'hui complètement écarté). Il est impossible de retracer l'aspect le plus ancien du monastère de Tronoša, mais d'après une description concise datant du milieu du siècle dernier (1843) le monastère ressemblait „à une maison fortifiée" et avait des galeries intérieures portées par des poteaux et des solives en bois. Le rez-de-chaussée des bâtiments était en pierre et on montait aux étages par des escaliers en bois. Le réfectoire du monastère pouvait recevoir environ vingt convives. La surface totale du parvis nous montre qu'il s'agit d'un petit monastère, si on le considère à l'échelle médiévale, mais au XVIe siècle ses dimensions étaient habituelles. Dans le parvis de l'église l'on a découvert à l'ouest, au sud et à l'est des pans de murs de bâtiments plus anciens. Au XIXe siècle, l'on a ajouté un clocher sur l'entrée de l'église. Ce clocher fut élevé entre 1837 et 1880. Dans le rapport d'une commission datant de 1839 il est dit que l'église du monastère de Tronoša était recouverte en tôle et qu'elle avait deux cloches. Cette donnée pourrait être interprétée comme nous disant que l'édifice sacré comprenait dans sa structure un clocher avec deux cloches. Dans ce cas construction du clocher aurait été terminée en 1839. L'on n'a pas approfondi la question des clochers élevés auprès des églises avant 1830 et des libertés octroyées par le hâtichérif de cette date. Certaines données datant de la première moitié du XVIIIe siècle nous disent qu'à cette époque certaines églises avaient des clochers construits séparément. La période dont il s'agit est une période d'administration autrichienne de cette contrée et va de 1718 à 1737. Le monastère de Tronoša, faisant partie de l'arrière-pays du „district de Šabac", n'appartenait pas à cette époque au territoire administré par les Autrichiens. Étant resté sous les Turcs, le Monastère ne pouvait pas avoir de clocher.

Après que les travaux de conservation de la peinture murale seront terminés l'on mettra, pour le moment, fin aux travaux de recherche et de conservation. Les recherches futures seront probablement orientées sur l'ensemble monastique du XVIe siècle, qui pour le moment n'a pas pu être étudié à fond. Les résultats de nos recherches sont publiés ici dans l'intention de servir à ces nouveaux chercheurs.